

De sønderjyske gråbrødreklostres undergang

Et blad af reformationens historie i Sønderjylland

Af *Henning Heilesen*.

Da den lutherske reformbevægelse i 1520'erne gik sin sejrsgang gennem Sønderjylland, faldt tiggerordenernes klostre som ofre for den. De lå i byerne, hvor reformationen først fik indgang, og opfattedes som den romerske katolicismes stærkeste støtter. Om ophævelsen af sortebrødrenes klostre i Haderslev og Slesvig vides ikke meget. I Haderslev lod hertug Christian (den senere kong Christian III) 6. januar 1527 sortebrødrene drive ud af deres kloster¹, og i Slesvig blev de fordrevet 1529 på foranledning af den lutherske prædikant Reinhold Westerholt². Det er alt, hvad vi ved om de sønderjyske sortebrødreklostres undergang. Om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Sønderjylland er vi bedre underrettet, takket være den såkaldte »Krønike om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark«, som ikke er nogen krønike, men et forberedende udkast til et indlæg ved en retssag for paven's domstol³. Den suppleres af nogle optegnelser af en ukendt gråbroder om de sydslesvigske og holstenske gråbrødreklostre i den ditmarsksiske krønikeskriver Johann Russe i Lundens historiske samlinger.⁴

På reformationstiden fandtes der i Sønderjylland fire gråbrødreklostre, i Slesvig (grundlagt 1234), Tønder (grundlagt 1238), Flensborg (grundlagt 1263) og Husum (grundlagt 1494). Sidstnævnte kloster tilhørte lige fra sin grundlæggelse den retning inden for franciskanerordenen, som kaldtes observanterne og ville genoprette den gamle klostertugt og ordenens oprindelige ejendomsløshed. De øvrige gråbrødreklostre i Sønderjylland gik snart efter oprettelsen af klostret i Husum over til »observansen«; Flensborg 1495, Slesvig 1499 og Tønder 1503. Denne reform kunne dog ikke redde klostrene fra at gå under i reformationstidens klosterstorme⁵.

De sønderjyske gråbrødreklostre havde i tidens løb fået et tysk præg. Ved »observansen«s indførelse optoges en del danske munke i dem, så at klostrene i Flensborg og Tønder blev overvejende danske; i Slesvig kom vistnok flere danske munke, men i Husum synes der ikke i klostrets korte historie at have været danske gråbrødre, kun tyske eller frisiske.

Der blev gjort forsøg på at fortyske gråbrødreklostret i Tønder. 20. oktober 1507 skrev amtmanden i Tønder, Claus Ahlefeldt, til hertug Frederik (den senere kong Frederik I): »Nådige herre, det er min tjenstlige bøn, hvis Eders Nåde ville tale med den øverste for gråbrødreordenen af observansen, Eders Nåde måtte opnå hos ham, at de fleste brødre her i klostret i Lille Tønder måtte være tyske brødre; noget sådant ville være til klostrets største nytte og bedste⁶. Dette blev dog ikke gennemført; klostrets sidste guardianer, Hans Olesen og Niels Tybo, var danske.

Alle de sønderjyske gråbrødreklostre hørte siden deres grundlæggelse til ordensprovinsen Dacia, der omfattede klostrene i Danmark, Norge og Sverige. Denne provins var delt i 8 underafdelinger, kustodier; de sønderjyske gråbrødreklostre hørte sammen med klostrene i Ribe og Kolding til kustodiet Ribe. I tiden hen imod reformationen skete der en ændring heri, idet hertug Frederik 1516 fik klostrene i Slesvig og Husum lagt sammen med klostret i Kiel og det nyoprettede kloster i Lunden, som ditmarskerne havde oprettet 1513 til minde om sejren ved Hemmingstedt 1500, til et nyt kustodi, kustodiet Kiel. Dette kustodi, som hertug Frederik forsøgte at få udvidet med klostret i Flensborg, havde ingen forbindelse med den danske ordensprovins. Det lykkedes kong Christian II at redde klostret i Flensborg for danskheden; derimod fik kongen ikke klostrene i Slesvig og Husum ført tilbage til provinsen Dacia⁷.

Husum var den første by i Sønderjylland, hvor Evangeliet forkyndtes på luthersk vis; her begyndte den lutherske bevægelse 1522 ved Herman Tasts virksomhed. Det varede dog 5 år, inden reformationen trængte igennem i denne by. Dette skete 1527, da Herman Tast og hans medarbejdere blev præster ved byens sognekirke, Mariekirken. I november samme år ophørte den katolske messe i kirken⁸. Året efter slog gråbrødreklostrets skæbnetime. Den skildres i få ord af den ukendte gråbroder hos Johann Russe: »I året 1528, dagen efter Marie besøgelsesdag (3. juli),

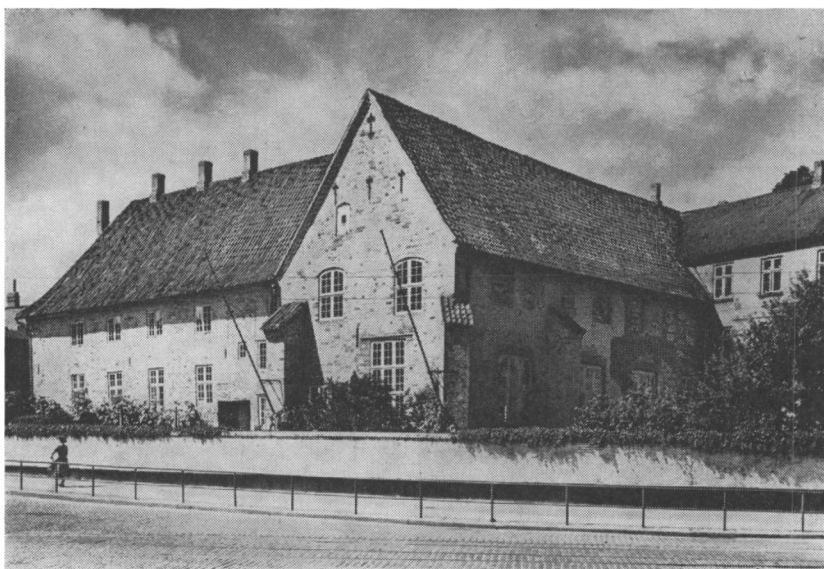
blev brødrene fordrevet fra klostret i Husum⁹. Ifølge traditionen sneg gråbrødrene sig bort fra byen med undtagelse af een eller to, som var født i Husum¹⁰. Kong Frederik I skænkede 3. december 1528 Husum by klosterbygningen til et hospital.¹¹ I 1570'erne blev denne stiftelse forenet med St. Jørgens fattigboliger og flyttet til en nyopført bygning andetsteds i byen, hvorefter hertug Adolf lod det tidligere gråbrødrekloster nedrive; på dets plads blev Husum slot opført i årene 1577—82¹².

Til Slesvig kom den lutherske forkyndelse i 1525 med den bortløbne munk Frederik, der på grund af sit voldsomme temperament og sin grove mund kaldtes »den gale Frederik«¹³. Han afløstes 1527 af Marquard Schuldorp fra Kiel, som blev kaldet af kongen efter rådets og borgernes anmodning. I de to år, Schuldorp virkede som den første lutherske sognepræst ved domkirken i Slesvig, blev klostrene ladt i fred. Heri skete en forandring, da Schuldorp døde 1529 og efterfulgtes af den tidligere augustiner-munk Reinhold Westerholt. Han var en ivrig og disputerelysten mand, som straks kom i klammeri med både sortebrødrene og gråbrødrene. Det er omtalt ovenfor, at han fik sortebrødrene fordrevet. Han fik også gråbrødrene »vthgefegeth« (fejlet ud), som det siges i en optegnelse i en rådsbog¹⁴. Den ukendte gråbroder hos Johann Russe skildrer begivenhederne således¹⁵:

»1529. Gråbrødrenes kirke i Slesvig blev lukket og offentlig gudstjeneste forbudt dem, og det på deres indvielsesdag¹⁶.

1530, på Morten bisps dag, blev vore gråbrødre i Kiel fordrevet fra samme kloster efter kongens befaling og alle klostrets ejendele ført til Gottorp. Ligeledes blev gråbrødrene i Slesvig alle fordrevet«.

Medens sortebrødreklostret blev revet ned, efter at munkene var blevet fordrevet derfra¹⁷, blev gråbrødreklostret af kongen skænket Slesvig by til et hospital. Sine første beboere fik dette hospital ved, at de 19 beboere af det ophævede helligåndshus blev flyttet derhen¹⁸. Stiftelsen er til endnu og kaldes stadig Gråkloster. Kirken, der var hvælvet, blev delt i to etager. I den nederste etage indrettedes »rådhuskælder« og fængsel. Koret blev bolig for boddelen. Den øverste etage blev byens rådhus og brugtes som sådant indtil 1794, da hele bygningen blev revet ned og erstattet af det nuværende rådhus, hvor de slesvigske stænder samledes 1836—46.¹⁹

Gråbrødreklosteret i Flensburg

I sommeren 1526 prædikede Herman Tast i Flensburg. Dermed begyndte den lutherske bevægelse her. Borgmester og råd lod samme år tolv katolske præster udjage af byen. Samtidig blev Gert Slewert og Nicolaus Johannis antaget som prædikanter. Året efter blev de sognepræster ved henholdsvis St. Nicolai og St. Marie kirke; dermed var sognekirkerne reformeret (ved den tredje sognekirke, St. Johannes kirke, blev en tidligere katolsk præst sognepræst). Reformationen fik især tilslutning blandt den jævne befolkning, medens de fornemste borgere stadig var katolsk sindede²⁰.

Gråbrødrene i Flensburg blev fordrevet efter tilskyndelse udefra. Kongen skænkede 8. januar 1528 gråbrødreklosteret i Flensburg til den ivrig lutherske rigshofmester Mogens Gøye. Samtidig fik byens magistrat ordre til at udarbejde en inventarieliste. 26. januar var den færdig med arbejdet. Af inventarielisten fremgik, at der ikke var meget af værdi at hente i klosteret. Dette ejede mange messedragter og nogle altertæpper, men kun een forgyldt monstrans og 8 forgyldte alterkalker. En niende alterkalk havde munkene måttet pantsætte på grund af deres fattigdom. I øvrigt

var der to heste, som formentlig brugtes, når munkene gik ud for at tigge, »gik i termen«, som det kaldtes. Af senge var der kun 9, fordelt i to værelser. Deraf tør man slutte, at der kun var 9 munke i klostret. Husgerådet i øvrigt var ret enkelt²¹.

17. marts aflagde gråbrødreklostrets prokurator, Naamen Jansen, der tillige var rådmand i byen, regnskab for sin virksomhed i overværelse af byskriver Peter Suerver, rådmand Hans Holste, Jacob Rudbeck og Hans Runthoueth. Klostrets fattigdom blev ved den lejlighed åbenbar, idet det kom til at skyldte Naamen Jansen 131 mark 6 skilling lybsk. Guardianen, Stig Nielsen, som stammede fra Lund, tilføjede i sin kvittering til prokuratoren: »Hvilken gæld vi med Guds hjælp og gode venners hjælp, om vi vort kloster besidder, med tiden vil betale, og takker vi ham for godt regnskab«²².

Den tvivl om klostrets evne til at betale sin gæld, som guardianen derved gav udtryk for, var berettiget, for Naamen Jansen så aldrig noget til de penge, gråbrødreklostret skyldte ham. 6. april sendte Mogens Gøye sin præst, Svend Mogensen, til Flensborg for at tage gråbrødreklostret i besiddelse på hans vegne²³. Svend Mogensen samlede en større skare borgere, trængte ind i klostret og forlangte, at guardianen skulle udlevere dets nøgler. Guardian Stig Nielsen udleverede nøglerne, hvorefter han og de to viceguardianer, Anders Hofmand og Hans Hansen (sidstnævnte indfødt flensborgenser), fik 4 gylden hver til rejsepenge. Derefter gik Svend Mogensen og hans ledsagere til lægbroderen Hans, der var klostrets skaffer, og ville have nøglerne til forrådskamerene. Skafferen nægtede det, idet han hævdede, at han ikke kunne give nøglerne fra sig, uden at drikkevarerne, som nylig var blevet anbragt i kælderen, blev ødelagt; han ville bære dem en tid endnu og tjene Mogens Gøye på tro og love, hvis Svend Mogensens påstand var rigtig, at alle munke skulle drives ud af Danmark, inden året var omme. Skafferen blev rost for sin faste holdning af kokken, Anders Gad, som sagde, at han ville gøre ligeså. De øvrige munke fik lov til at blive i klostret til næste dag, medens nogle slotstjenere blev sat til at holde vagt over klostrets ejendele.

Imidlertid havde amtmanden i Flensborg, Wulf Pogwisch, der var ivrig katolik²⁴, fået at vide, hvad der var sket i gråbrødreklostret. Tidligt næste morgen kom han til klostret og spurgte guar-

Klosterkirken i Flensborg

dianen, om de havde fået en ny guardian. Han svarede, at det forholdt sig således; man havde nemlig som forstander indsat en borger i Flensborg, som tidligere havde boet i Vejle, og hvis ejendom der var brændt (vistnok i 1524, da der var en stor brand i Vejle, som ødelagde en stor del af byen). Amtmanden satte egenhændig denne mand på porten og gav guardianen klostrets nøgler tilbage.

Munkene blev nu endnu to måneder i klostret med undtagelse af den præsteviede broder Mads, som rejste til gråbrødreklostret i Svendborg og var der en tid. Senere trådte han ud af ordenen og endte sine dage ved at drukne i Østersøen. Hver af munkene havde fået 3 gylden i dansk mønt eller 3 gyldens værdi, dengang de

skulle drives ud; disse penge anbragte de i byen. Det kunne forudses, at Svend Mogensen ville komme igen, og så blev det alvor med udjagelsen. Dette kom til at slå til; Trinitatis søndag, den 7. juni, kom han tilbage og trængte ind i klostret med en meget stor skare borgere, netop som munkene var begyndt på messen. De var ikke kommet længere end til Kyrie eleison, som i den katolske messe følger lige efter indgangsverset, Introitus. Denne gang havde Svend Mogensen skaffet sig et kongebrev, som pålagde borgerne at yde Mogens Gøyes præst sikker bistand ved munkenes udjagelse af klostret. Munkene ville dog ikke gå deres vej, før de havde fået noget at spise, da de efter almindelig katolsk skik holdt messe på fastende hjerte. Borgerne blev derfor i klostret og holdt måltid sammen med munkene. Efter måltidet blev brødrene jaget ud, og Svend Mogensen kunne tage klostret i besiddelse på Mogens Gøyes vegne.

I april 1529 holdtes i gråbrødreklostret i Flensborg den religionsamtale mellem gendøberen og »sakramentereren« Melchior Hoffmann og forskellige lutherske teologer under ledelse af Johann Bugenhagen, som førte til, at Melchior Hoffmann og hans tilhængere blev udvist af landet, og at alt gendøberi var forbudt i Sønderjylland, indtil hertug Frederik III tillod mennonitterne at bosætte sig i Frederiksstad²⁵. Mogens Gøye var kun kort tid i besiddelse af gråbrødreklostret i Flensborg. Ved åbent brev af 17. februar 1530 skænkede kongen ham gråbrødreklostret i Randers²⁶. I dette kongebrev siges ganske vist intet om, at Mogens Gøye fik dette i stedet for gråbrødreklostret i Flensborg, men det er sandsynligt, idet kongen 18. maj 1530 skænkede Flensborg by sidstnævnte kloster til et hospital, hvad det er den dag i dag.²⁷

I 1526, samme år som i Flensborg, skal lutherske prædikanter have begyndt at virke i Tønder, nemlig den tidligere katolske præst Hieronymus og Johannes Decker, som skal have været katolsk vikar²⁸. Rådet kaldede en tredie luthersk prædikant, Herman Skomager, som 1531 blev præst i Nibøl²⁹. Ligesom i Flensborg blev gråbrødrene i Tønder fordrevet efter tilskyndelse udefra, i dette tilfælde på foranledning af kongen selv. Midt i september 1530 var Frederik I i Tønder;³⁰ han lod da holde en luthersk prædiken i gråbrødreklostrets kirke, som var indviet til Jomfru Maria³¹. Da han efter prædikenen spadserede i koret, kom klostrets guardian, Niels Tybo, hen til ham og bad ham om, at

munkene måtte fa lov til at blive der på stedet for at tjene Gud, således som de hidtil havde gjort. Kongen svarede, at han ville give ham meddelelse om det, før han rejste. Nogle få munke blev derfor endnu nogle dage i klostret og afventede kongens beslutning. Før kongens ankomst til byen var klostret med undtagelse af koret, sovesalen og et lille rum til at spise i blevet beslaglagt af amtmanden, Jesper Rantzau, broder til hertugdømmernes landmarskal Melchior Rantzau og ligesom denne en af kongens mest betroede råder³²; han havde taget klostret i brug til andet formål, nemlig til slottets forråd af levnedsmidler. Da kongen skulle rejse, henvendte guardianen sig atter til ham og bad om, at munkene måtte få lov til at blive i klostret og tjene Gud efter deres skik og brug. Kongen svarede, at han overhovedet ikke længere kunne tillade det, fordi amtmanden i så fald ikke ville have plads nok til at opbevare sine sager, og fordi klostermuren var alt for nær ved slottet og derfor skulle nedbrydes. Guardianen svarede, at munkene ingenlunde ville være amtmanden til uro eller besvær, men alene ville blive der af den grund, at de der på stedet kunne tjene Gud. Kongen svarede, at det var der plads nok til andet steds. Efter kongens bortrejse jøg amtmanden munkene bort og beslaglagde alt, hvad der tilhørte klostret, undtagen munkenes klæder og to par heste, som han gav dem til at føre de svage og gamle bort på.

Klostret blev revet ned kort efter munkenes fordrivelse og materialerne anvendt til arbejder på slottet³³. Det vides ikke med bestemthed, hvornår klosterbygningerne forsvandt. De var vistnok borte 2. februar 1543, da kong Christian III skænkede en grund, som havde tilhørt klostret, til Jacob v. d. Wettringe. I hvert fald må de være nedrevet før 4. november 1563, da Lytke Naamensen afgav erklæring om, at både klostret og St. Laurentii kirke havde ligget inden for bygrænsen³⁴. Af klostret er senere fundet bygningsrester og rester af kirkegården³⁵.

Nogle af gråbrødreklostrets bygninger synes at have stået endnu i længere tid efter klostrets nedlæggelse. Hertug Hans den ældre skænkede 27. november 1559 Claus Jæger på livstid en fri bolig »i vor stad Lille Tønder i klostret, hvori han nu bor«³⁶. Endnu omkring 1580 nævnes »klosterboder«, som imidlertid brændte med Uldgade og Slotsgade 1586³⁷.

Der vides kun lidt om de sønderjyske gråbrødres skæbne, efter

at de var blevet fordrevet fra deres klostre. De munke, der hørte hjemme i de pågældende byer, har sandsynligvis bosat sig der. Med sikkerhed vides det kun om de gråbrødre i Husum, der var født i byen, og en enkelt gråbroder i Slesvig, Johan Ulsen³⁸. Guardian Niels Tybo i Tønder drog til gråbrødreklostret i Ribe, hvor han senere træffes som viceguardian³⁹. I Flensborg skal nogle af gråbrødrene have boet i hospitalet efter reformationen. Ifølge en tradition, som er optegnet af rådmand Jonas Hoyer 1628, var de sidste beboere af gråbrødreklostret følgende: Hans Naamensen (ikke broder til Lytke), Lytke Naamensen, Peter Winter, Claus Petersen, Hans Feddersen, Thomas Fincke, Marten Mechelsen, Hans Smith og Marquart Haisan⁴⁰. Peter Winter er vistnok identisk med den Peter Monnich, der endnu 1573 var lem i hospitalet i Flensborg og formentlig døde samme år⁴¹. Den mest bekendte gråbroder i Flensborg var Lytke Naamensen⁴². Han var født ca. 1498 i Padelak ved Husum — Padelak var dengang et eget sogn, nu en del af Simonsberg sogn — som søn af den ovenfor nævnte rådmand og klosterprokurator Naamen Jansen. Han voksede op i Flensborg, hvor faderen senere bosatte sig, og fik en stærkt katolsk opdragelse. Han indtrådte i sin hjembys gråbrødrekloster og drog 1526 til Paris for at studere. Da han vendte hjem i sommeren 1528, var munkene fordrevet og klostret ophævet, således som det er skildret i det foregående. Han drog derfor til gråbrødreklostret i Tønder og var der i to år, indtil Frederik I drev munkene ud. Sammen med Niels Tybo rejste han så til gråbrødreklostret i Ribe, hvor han blev til klostrets ophævelse 1537. Han var derefter en tid i Nysted, indtil gråbrødreklostret der som det sidste i Danmark blev ophævet 1538. Som udvist af landet rejste han til Schwerin, hvor han virkede som skriftefader for de gråbrødre, der var flygtet fra Danmark. 1544 fik han lov til at vende hjem på betingelse af, at han aflagde ordensdragten og forholdt sig roligt. 1545 kom han tilbage til Flensborg og tilbragte resten af sit liv der, først hos sine forældre og efter deres død 1549 i det tidligere kloster. Den formue, han havde arvet efter sine forældre, skænkede han byen til oprettelse af en latinske, der blev indrettet i et hus, han 1557 havde ladet bygge på klostrets kirkegård⁴³. Det var hans mening, at denne skole skulle være en katolsk skole, men dette lod sig ikke gennemføre efter reformationens endelige indførelse. Han stod i forbindelse med Bertram

Pogwisch, søn af den tidligere amtmand i Flensborg Wolf Pogwisch, der var ivrig katolik ligesom sin fader⁴⁴, og håbede ligesom han på en katolsk restauration. Han døde 31. december 1574 og blev begravet på klostrets kirkegård ved siden af den ovennævnte Peter Monnich. Med ham uddøde gråbrødrene i Sønderjylland. Et håndskrift med optegnelser af ham opbevares endnu i Flensborg latinskoles bibliotek.

NOTER:

1. Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862 s. 142.
2. Ny kirkehistoriske Samlinger IV 676 anm. 1.
3. Se herom Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. VI 29.
4. Trykt i Westphalen: Monumenta Rerum Germanicarum inedita IV 1457. Om Johann Russe se Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte XXIX 1 ff.
5. Sønderjyllands Historie II 311 f.
6. Citeret af Ludwig Andresen Nordelbingen VII 8.
7. Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre s. 76 f.
8. Beccau: Versuch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechtes s. 278 ff.
9. Westphalen anf. værk IV 1457.
10. Beccau anf. værk s. 198 (årstallet for gråbrødrenes fordrivelse fra Husum her urigtigt anført som 1527; skal være 1528).
11. Beccau anf. værk s. 330 ff.
12. Beccau anf. værk s. 183 f. og s. 212 f.
13. Sønderjyllands Historie II 322.
14. Ny kirkehistoriske Samlinger IV 676 anm. 1; jfr. Sønderjyllands Historie II 326.
15. Westphalen anf. værk IV 1457.
16. Datoen ukendt.
17. Endnu på Cypræus' tid (ca. 1630) kunne man se dets ruiner ved bredden af stadsgraven og Slien (Daugaard: Om de danske Klostre i Middelalderen s. 444).
18. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre s. 13.
19. Nicolaus Helduaders Chronik der Stadt Schlesvig, vom Jahre 1603 bis zum Jahre 1822 fortgeführt... von Joh. Chr. Jürgensen s. 51; jfr. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig s. 564.
20. Flensborg bys historie I 164.
21. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense II 206 ff.
22. Sejdelin anf. værk II 211.
23. De følgende begivenheder er skildret efter den i artiklens begyndelse omtalte »Krønike om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark« kapitel I (Gertz: Scriptorum Minorum Historiæ Danicæ II 334 ff.). Jfr. Johs. Lindbæk anf. værk s. 118 ff.
24. Om ham se Dansk biografisk Leksikon XVIII 447 f. og Danmarks Adels Aarvog 1931 s. 61.
25. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II 54—60.
26. Stadfeldt: Beskrivelse over Randers Kjøbsted s. 195 f.; Kirkehistoriske Samlinger I 408 f.
27. Sejdelin anf. værk II 231 f.
28. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern s. 104.
29. Ny kirkehistoriske Samlinger II 292.

30. Frederik I var i Tønder 13. september 1530, da han bekræftede byens privilegier; han var atter på Gottorp 20. september samme år (Zeitschrift etc. XXXIX 192 anm. 1; jfr. Kong Frederik I's danske Registranter s. 269).
31. De følgende begivenheder er skildret efter »Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark» kapitel III (Gertz anf. værk II 339 f.). Jfr. Johs. Lindbæk anf. værk s. 109.
32. Om ham se Bricka: Dansk biografisk Lexikon XIII 449 og Danmarks Adels Aarvog 1930 s. 146.
33. Tønder gennem Tiderne s. 115.
34. De pågældende dokumenter findes i Tønder byarkiv i Landsarkivet i Aabenraa. Lytke Naamensens erklæring er trykt i Zeitschrift etc. XXXIX 195 f.
35. Se herom Nordelbingen VII 15 anm. 51.
36. Nordelbingen VII 16.
37. Nordelbingen VII 16 f.
38. Johs. Lindbæk anf. værk s. 106.
39. Johs. Lindbæk anf. værk s. 109.
40. Zeitschrift etc. XIV. 193.
41. Zeitschrift etc. XIV 197.
42. Johs. Lindbæk anf. værk s. 89 ff.; Flensborg bys Historie I 169 ff.
43. Trap anf. værk s. 430; jfr. Flensborg bys Historie I 176 ff.
44. Om ham se Dansk biografisk Leksikon XVIII 44 f. og Danmarks Adels Aarvog 1931 s. 63.

Illustrationerne er velvilligst stillet til rådighed af museumsdirektør, dr. Ellen Redlefsen, Städtisches Museum, Flensborg, med tilladelse af Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel.